

Fran Markowitz, Stephen Sharot, and Moshe Shoked (Eds.). **Toward an Anthropology of Nation Building and Unbuilding in Israel**. Lincoln: University of Nebraska Press. 2015. 329 pages

ביקורות ספרים

רעות ריינה בנדריהם*

ספר זה מציע מבט אנתרופולוגי מחודש על תהליכי בינוי ופירוק של האומה בישראל. עורכי הספר, פראן מרקוביץ, סטיבן שרוט ומשה שוקד, במחווה לאנתרופולוג אלכס ויינגרוד, מציעים מבט אנתרופולוגי חדש המתייחס לא רק לפרויקט הלאומי אלא גם להתפתחותו של המחקר האנתרופולוגי בישראל העוסק בבינוי המדינה. הבחירה האמיצה לערוך את הספר כמחווה לוויינגרוד מסמלת את הניסיון לאתגר את שיח המחקר בשדה האנתרופולוגיה בכלל ובזו הממסדית בפרט, שכן חלק מהכותבים באסופה, ובהם דשן ושוקד, מזוהים כאנתרופולוגים ממסדיים שעסקו בתחילת דרכם במחקר במסגרת החטיבה להתיישבות של הסוכנות היהודית, עובדה שהשפיעה על התהוותה של הדיסציפלינה בישראל. החוקרים באסופה זו התכתבו עם עבודתו של ויינגרוד; יש שבחרו להרחיבה ויש שביקרו אותה. הדיון מאפשר לבחון את התפתחותה של האנתרופולוגיה הישראלית העוסקת בחקר המדינה, וזהו הערך המוסף בספר זה.

נקודת המוצא לניתוח התהליכים של בינוי ופירוק הלאום הישראלי היא מלמטה למעלה: האסופה מבוססת על עבודות אתנוגרפיות המתמקדות בתהליכים סוציו-תרבותיים של הדרה והכלה ולא בניתוח מבני של ממשליות ופרקטיקות של ניהול אוכלוסייה. בבסיס הבחינה הזאת ניצבת הנחת היסוד המרכזית שתהליך בינוי אומה הוא תהליך דינמי ומתמשך של מיסוד ושל הסכמה חברתית. מהנחה זו גוזרים עורכי הספר שלוש סוגיות מרכזיות שאותן יש לבחון, לטענתם, ביחס לפרויקט בינוי האומה הישראלית. הראשונה היא מודל כור ההיתוך והאינטגרציה בין יהודים מארצות ומתרבויות שונות במהלך בינוי האומה, השנייה היא היחסים הקונפליקטואליים בין ערבים ליהודים, והשלישית היא המתח השורר בין דתיים לחילונים בחברה הישראלית. יש לשים לב שחלוקה זו מבנה למעשה שיח המתמקד בהיבט האתני, הלאומי והדתי מבלי להתייחס לבסיס יצירתם של המתחים הללו. העורכים משרטטים את תהליכי ההדרה וההכלה בבינוי האומה מתוך מבט פנורמי על מגוון הנושאים המרכיבים אותו, אך מבלי לעסוק ביסודות ובהגיונות המדינתיים העומדים בבסיס מדינת הלאום הישראלית. כדי להתמודד עם שלוש הסוגיות האלה, העורכים סוקרים בפרק המבוא את המגמות הכלליות שאפיינו את המחקר האנתרופולוגי הישראלי העוסק במדינה ולאופן שבו השתמשו בידע המחקרי לאחר 1948 (מה שהם מכנים "post 48"; עמ' xvi). כלומר, אחת המטרות המרכזיות באסופה זו היא לבחון את המחקר האנתרופולוגי ביחס לפרויקט בינוי האומה.

* החממה החברתית, הטכניון – מכון טכנולוגי לישראל

האסופה כוללת 19 מאמרים הנחלקים לארבעה שערים. השער הראשון, העוסק בדו-קיום ובקונפליקטים, מתמקד ביחסי ערבים-יהודים בתחומי ההשכלה, הרווחה, הצבא, התקשורת והמחאה. כך, לדוגמה, אפרת בן-זאב עוסקת במאמרה באופן שבו סטודנטים יהודים במערכת ההשכלה הגבוהה בישראל משרטטים את גבולות הארץ. בן-זאב מוצאת כי ההתייחסות של אותם סטודנטים יהודים ל"מקומות ערביים" במפות המנטליות משקפת דפוס של התעלמות מהם או שרטוטם כ"חורים שחורים". הביקורת של בן-זאב מתכתבת עם עבודתם של רומן ווינגרוד (Romann & Wiengrod, 1991), המצביעה על "סגרגציה התנדבותית" בין ערבים ליהודים. בן-זאב מראה במאמרה את ההתעלמות השיטתית של מערכת החינוך הישראלית מהכרה בגבולותיה המשתנים של המדינה, התעלמות התורמת לעיצוב הידע של סטודנטים על הסכסוך הישראלי-פלסטיני. מאמר זה הוא דוגמה מעניינת לשתי הפונקציות של הספר: ההתייחסות לעבודתו של ווינגרוד כאנתרופולוג שיצא מגבולות הממסדיות וביקר אותה, והטיפול בתמה של דו-קיום וקונפליקט באמצעות בחינת פעולתם של גבולות כסוד מרכזי לבינוי האומה. גם מאמרה של שרית הלמן, הסוגר את השער הראשון, עוסק בגבולות. הלמן מראה את הגבולות הנזילים של שיח "האמת" שאותם מבנים ארגוני שלום בישראל ביחס לקונפליקט הלאומי. היא טוענת כי שיח האמת עבר ממחאה המונית לעדות ויודוי – פרקטיקות המשמשות לגיוס המוני. מעבר זה התרחש, כך מסבירה הלמן, כתוצר של השינוי שחל במדיניותה של ישראל כמדינת רווחה למדיניות ניאוליברלית.

בשער השני, העוסק באתניות, הגירה וזהות, קיבצו העורכים חמישה מאמרים העוסקים בקבוצות אתניות בישראל: יהודים מאתיופיה, מעיראק ומברית המועצות לשעבר, ופלסטינים. הנושא של השער הוא האופן שבו נעשית אינטגרציה בחברה הישראלית, ובמרכז עומדות שאלות של זהות וקהילה. השאלות האלה מעלות מתח לכל אורך השער, ולטעמי מתח זה מפרה את הדיון בדבר התפתחותה של האנתרופולוגיה הישראלית. מצד אחד יש ניסיון לטפל בזהות, באתניות ובהגירה באופן חדשני ומעודכן, ואכן מוצגות אתנוגרפיות עדכניות כמו זו של ליסה אנטביימיני, העוסקת במעמד הביניים של הקהילה האתיופית בישראל ומתארת כיצד הוא מאתגר את התפיסות הממסדיות שאפיינו את מייסדי האנתרופולוגיה הישראלית שעסקו בקליטת עלייה במונחים של כור היתוך. מצד שני, מקרי הבוחן מתמקדים בעיקר בקבוצות ה"אחרים" ואין התייחסות לקבוצות הקולטות, שהשתתפו גם הן בהבניית מערך הכוחות האתניים. כך, למשל, השער נפתח במאמרו של משה שוקד על קליטתם של מהגרים יהודים מאתיופיה. שוקד מנסה לסתור את המגמות האנתרופולוגיות שהובילו אותו ואחרים מעמיתיו בעבודתם בחטיבה להתיישבות במחקריהם על מהגרים מצפון אפריקה ואסיה במושבי העולים. הוא גורס כי תפקידם של מדעני החברה הוא לשמש כ"מגשרים" בין המהגרים ובין הבירוקרטיה הישראלית, ומראה כי הקליטה של יהודים יוצאי אתיופיה הותירה אותם למעשה במעין גטאות. שוקד מציג אתנוגרפיה עדכנית של תהליך הקליטה של יהודים מאתיופיה, אך תפיסתו הפונקציונלית בדבר תפקידם של האנתרופולוגים כמומחים המגשרים בינם ובין החברה הקולטת משווה לניתוח גוון שמרני.

מבט חדשני על ניתוח האינטגרציה של עולים מביאה ההיסטוריונית אסתר מאיר-גליצנשטיין. במאמרה היא מנתחת את הנסיבות ההיסטוריות של תהליך הישראליזציה שעברו יהודים שהגיעו מעיראק. בניגוד לחשיבה האנתרופולוגית הממסדית שאפיינה אתנוגרפולוגים שעסקו בקליטת עלייה, מאיר-גליצנשטיין אינה עוסקת במאפיינים התרבותיים של יהודי

ביקורות ספרים

עיראק כמו השכלה ומעמד או בהשפעת הגורמים האלה על מידת היקלטותם בחברה הישראלית, אלא מתארת את השתלשלות האירועים ההיסטוריים ומראה כיצד הנסיבות ההיסטוריות אפשרו ליהודי עיראק להשתלב בחברה הישראלית. עובדה זו, לטענתה, תרמה לכניסתם של יהודי עיראק לתוך המעמד הבינוני בישראל. במחקרה של מאיר-גליצנשטיין יש ערך מוסף: במרכז עומד ניתוח הנסיבות ההיסטוריות שסבבו את תהליך הקליטה והוא אינו מתמקד במאפיינים תרבותיים, ולכן הוא מאתגר את האופן שבו האנתרופולוגיה הממסדית בישראל התייחסה לתהליכי קליטת עלייה.

השער השלישי מוקדש למקומה של הדת, ובפרט לזה של טקסים וסמלים, בתהליך בינוי ופירוק הפרויקט הלאומי. המאמרים בשער זה מתייחסים לזרמים שונים ביהדות: הדתיות של יהודי ג'רבה טרם הגיעם לישראל (שלמה דשן), משמעותה של המשיחיות בקרב מאמיני חב"ד (יורם בילו), מקומה של האורתודוקסיה בקשרים הסבוכים שבין דת למדינה בישראל (הרווי גולדברג), תפקידה של הארכאולוגיה בעיצוב לאומיות ופונדמנטליזם דתי בישראל (מיכאל פייגה), וגם משמעות הצליינות הנוצרית בתהליך בינוי האומה (ג'קי פלדמן). בשער נפרשים היבטים רבים של הדתיות, של סמליה ושל האופן שבו היא עיצבה את המדינה היהודית, אך הפריזמה שמתבוננים דרכה על תהליכים אלו עדיין מבוססת על הדיכוטומיה דתיים-חילוניים בישראל. המאמרים בשער זה אינם מתייחסים למאפיינים מורכבים יותר כמו מסורתיות, חרד"ליות או ש"סניקיות, תופעות חדשות יחסית המעצבות את בינוי ופירוק האומה הישראלית. ההנחה הסמויה היא כי היחסים השוררים בין דתיים לחילונים הם קונפליקטואליים, והאפשרות של שיתופי פעולה על בסיס קטגוריות אחרות כמו אתניות או מעמד אינה נבדקת כלל. בניגוד לשאר השערים, הקבוצות הדומיננטיות הן שעומדות כאן לניתוח – עובדה ראויה לציון לאור מיעוט המחקר האנתרופולוגי העוסק בהגמוניה ובקבוצות דומיננטיות בישראל.

השער האחרון מוקדש למחקר השוואתי ומקבץ מקרי בוחן מחוץ לישראל. את השער פותח מאמרה של פראן מרקוביץ, העוסק במחקרה על בוסניה-הרצגובינה. מרקוביץ מראה כי הבניית המרחב, הן במקרה הישראלי והן במקרה הבוסני, מאפשרת לחשוף את תהליכי הבנייה או הפירוק של הפרויקט הלאומי בכלל ואת יחסי הכוח האתניים-דתיים בין הקבוצות לאורך הזמן. במקרה של ישראל, מרקוביץ טוענת כי הבניית המרחב בפריפריה משקפת את השתקתן של קבוצות מיעוט מוחלשות ואת מאבקן להכרה לאומית. לעומת זאת, במקרה של בוסניה היא מצביעה על האופן שבו נוצרו "בלוקים" (במונחיו של גראמשי) נגד ההגמוניה, החושפים את אופני ממשליותה של המדינה ואת הגיונה המוסרי. כך, מהבניית המרחב בעיר העתיקה של סרייבו, למשל, עולה מסר כפול. האחד הוא הזהות הבוסנית החרוטה במבנה של Inat kuća, שהוא סמל לעיקשותו של האזרח הבוסני ולהתנגדותו למשטר. השני הוא תקווה לאיחוד, לפלורליזם ולבנייה של בוסניה-הרצגובינה אקלקטית. מתח זה חושף למעשה את הגיונה של המדינה ויחסי הכוח בין השולט והנמשל. בשני המקרים מרקוביץ מראה את כוחו של המרחב בהבניה, גם אם חלקית, של הפרויקט הלאומי ומספקת ניתוח חשוב של האופן שבו לאומיות מעוצבת באמצעות הבניית המרחב.

אסופה זו סוקרת היבטים רבים של התהליכים המבנים והמפרקים את הפרויקט הלאומי. יש ערך רב לדיון שנערך בה עם שיח המחקר של האנתרופולוגיה הישראלית ולניסיון לאתגר את השיח הזה, אבל קיים פער בין המגוון האתנוגרפי העשיר והעדכני שהספר מציע ובין הפריזמה השמרנית המצויה בו. תהליך בינוי האומה נבחן בעיקר על פי תהליכים חברתיים

ותרבותיים בשולי החברה, בקבוצות מיעוט או במרחבים פריפריאליים, אבל אין כמעט התייחסות למוקדי הכוח המבנים חלוקות אלו. היכן נמצאת ההגמוניה, במונחיו של גרמשי (2009)? מה חלקן של האליטות היהודיות-אשכנזיות, הן בקרב החילונים והן בקרב הדתיים, בתהליך הבינוי והפירוק של האומה? איך האליטות שומרות על כוחן בתהליך זה? באילו אופנים משמרת המדינה את כוחה ו"ממרחבת" את עצמה, במונחים של אקיל גופטה (Gupta, 2006)? הספר אכן מתמודד עם התפיסות הממסדיות שאפיינו את האנתרופולוגיה הישראלית בראשיתה כתחום מחקר חברתי, ואף מאתגר את חלקן; אבל הוא אינו פוסע צעד נוסף קדימה ואינו מפרק את מנגנוני הכוח שאפשרו את התהוותן של אליטות, סייעו להן לצבור כוח והידקו את הקשר שלהן לפרויקט בינוי האומה הישראלי. עם זאת, עושרו האתנוגרפי של הספר רב, ומתוך כך גדול גם ערכו הלימודי.

מקורות

- גרמשי, אנטוניו (2009). על ההגמוניה: מבחר מתוך מחברות הכלא. תל אביב: רסלינג.
- Gupta, Akhil (2006). Blurred boundaries: The discourse of corruption, the culture of politics, and the imagined state. In Sharma Aradhana & Akhil Gupta (Eds.), *The anthropology of the state: A reader* (pp. 211–242). Malden: Blackwell Publishing.
- Romann, Michael, & Alex Wiengrod (1991). *Living together separately: Arabs and Jews in contemporary Jerusalem*. Princeton: Princeton University Press.